

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Wees stil, mijn ziel

A.L.Th. de Bruijne ■

In dit nummer

Kerkelijk leven - A.L.Th. de Bruijne
Wees stil, mijn ziel 785

Meditatief - J. Glas
Vissers van mensen
De gelegenheid 788

Wandelen met God - B. Luiten
Oordeel niet! 789

Achtergronden - M. te Velde
Kerk [in] delen:
Tegendraads boek over kleine groepen 791

Van binnen naar buiten - G. Riemer
Gereformeerde kwaliteit 795

Lied van de week - J. Smelik
Liedboek gezang 455:
Als Hij maar van mij is 798

Woord en Weerwoord - J.D. van Loon/B. Kamphuis
Reactie op:
Openbaring, geschiedenis, theodicee 800
Woorden en gebeurtenissen
Antwoord aan Jan-Dirk van Loon 802

Uit de Kerken

September is over de helft. Scholen zijn weer begonnen. Bedrijven draaien met volle bezetting. Agenda's lopen vol. Het parlementaire jaar is geopend. Ook het kerkelijke leven ging weer van start. Hoe zit het daarbij met de rust in God? Vinden wij een plek voor stilte?

Drukke

Als de drukte losbreekt, denk je soms nog even met heimwee terug aan je vakantie. Vaak probeer je een paar weken wat goede vakantiegewoonten vast te houden, bijvoorbeeld meer sporten of bewegen. Vaak strandt zo'n goed voornemen ook weer, niet zelden al vrij snel. Dat zie je ook waar het gaat om de rust die een vakantieperiode met zich meebrengt. Iets van die rust zou je graag verlengen en laten doorwerken in de beslommeringen van elke dag. Maar daarvoor heb je vaak meer nodig dan een goed voornemen. Wanneer je vastgeroeste patronen in je leven niet doorbreekt, lukt het niet. Rust vasthouden en inbouwen gaat alleen wanneer je nieuwe gewoonten aanleert en in je leven integreert.

Rust

Dat is belangrijk waar het gaat om gewone rust en ontspanning. Het geldt ook bij de rust die we vinden in God. Als gereformeerden belijden we dat we onze activiteiten mogen uitvoeren vanuit de rust die God geeft. Het hangt in mijn leven, in de kerk en in de samenleving niet af van mijn inzet en prestatie, maar van Gods werk en genade. En God werkt! Dat moet wel verschil maken met hoe het zou zijn zonder Gods werk. Tegelijk moet het uitmaken of ik dat beseft en doorleef of er juist aan voorbij ga. Wie daadwerkelijk aansluit op God en zijn werk, krijgt een ander leven dan wie dat niet doet of wie er alleen maar veel over praat. In het laatste geval bereikt Gods werk menselijkerwijs gesproken nooit echt je

praktijk. Dat wordt anders zodra je Hem en zijn werk ook werkelijk ontvangt. Zelfs de mate waarin Gods zegen merkbaar wordt, in je leven, en over de kerk en haar inzet in de samenleving, moet hier wel mee samenhangen. Als ik niet vanuit die rust leef en actief ben, houd ik de doorwerking daarvan tegen. Iets komt niet van de grond. Iets anders stagneert. Weer iets anders groeit scheef. Omgekeerd: waar ik die rust vasthoud en inbouw, ervaar ik vroeg of laat de effecten. Inzichten. Praktische voortgang. Moed. Uithoudingsvermogen. Dat geldt voor allerlei taken binnen de gemeente of in de samenleving. Het geldt voor onderlinge zorg, voor gezamenlijke bezinning, voor de omgang met problemen en voor de discussies die we samen voeren. De daadwerkelijke doorwerking van Gods werk in ons leven zal meer of minder zijn naarmate wij meer of minder rusten in Hem. Zo bezien is het voor de concrete praktijk van het kerkelijke leven bepalend of wij die rust zoeken. En of wij daarin slagen. Daarom schrijf ik erover in deze rubriek 'kerkelijk leven'.

Spiritualiteit

Dit is typisch een onderwerp uit het veld van de spiritualiteit. Daaronder versta ik niet wat er vandaag vaak onder valt. Voor sommigen is spiritualiteit gewoon een ander woord voor religie of zingeving. Anderen verbinden het met een diep gevoelsleven. Weer anderen denken aan 'bovennatuurlijke' ervaringen. Ik doel op 'geloofsbeleving', nog wat nauwkeuriger: op de beoefening van de relatie met God én de effecten die deze in ons leven heeft, vooral innerlijk. Het gaat over vormen en gewoonten, zoals bidden en bijbellesen. Het gaat ook over geloofservaring, gevoelens en de sfeer waarin je gelooft. Dit veld van de spiritualiteit kan niet los staan van de rest van je leven als gelovige of als kerk. Je spiritualiteit werkt daarin onherroepelijk door. En omgekeerd: als je persoonlijk, in de kerk of in de samenleving iets goeds wilt bereiken, kun je niet zonder deze spirituele bron. Alleen zo zal het echt Gods kracht zijn die in en door jou heen werkt. Zonder spirituele toevoeringen put je persoonlijk of als kerk uit eigen kracht. Hoogstens teer je op de restanten van wat God eerder gaf. Daarom is de omgang met God de kern van christen-zijn en kerk-zijn. En in die omgang gaat het er allereerst om dat ik rust zoek onder zijn ogen en afhankelijk wordt van zijn werk.

Oefeningen

Hoe doe je dat? In de geschiedenis van de kerk zijn daarvoor middelen gevonden. Je kunt ze indelen in drie groepen: middelen voor persoonlijke toepassing, middelen voor een één-op-één relatie, én instrumenten voor het samenkomen in de gemeenschap van christenen. Bij dat samenkomen denk je allereerst aan de zondagse erediensten, maar daarna ook aan andere liturgische bijeenkomsten, of aan gebed of bijbelstudie in een kleinere kring. Misschien af en toe een vesper of een gelegenheidssamenkomst. Misschien ook elke dag een vast ritme van korte ontmoetingen: drie keer (het klassieke gezin) of zeven keer (het kloosterritme). Eén-op-één relaties zie je bij een geestelijk gesprek of bij geestelijk mentoraat, maar ook wanneer je voor een ander bidt of aan een ander schuld belijdt ('biechten'). En in de persoonlijke sfeer staan natuurlijk bijbel-lezen en persoonlijk gebed. Maar er zijn meer middelen. Veel christenen uit verleden en heden hielden een soort dagboek bij rond hun geestelijke ontwikkeling. Zo beleef je de band met God als vanzelf bewuster. Je kunt ook werk van anderen lezen, en je laten meenemen door hun omgang met God. Belangrijk zijn ook vormen van meditatie of zelfs contempla-

tie. Sommige van deze hulpmiddelen ogen misschien een beetje 'rooms'. Maar veel ervan vind je gewoon bij de vader van de gereformeerde orthodoxie, Gisbertus Voetius. In zijn boek 'De praktijk der godzaligheid' geeft hij een overzicht van de 'oefeningen der godsvrucht'. Hij noemt ook nog andere: vasten, een gelofte doen, 's nachts wakker blijven, de eenzaamheid opzoeken, jezelf toespreken en stil zijn.

Stilte

Deze oefeningen komen vaak indirect uit de Bijbel zelf. Bijvoorbeeld in Psalm 62 herken je dat toespreken van jezelf en dat stil zijn. We lezen tot twee keer toe: 'wees stil mijn ziel en wend je tot God'. Jezelf oproepen om stil te zijn is een middel om je op God en zijn werk te concentreren. Langs die weg sluit je aan op Gods troost en kracht. Voetius ziet stilte als een geloofsoefening op zich. Daarnaast heeft stilte ook een functie bij de andere geloofsoefeningen. Ze moeten in stilte ingebed liggen. Stilte is ook nodig om met aandacht te bidden en uit de Bijbel te lezen, en zeker bij meditatie en contemplatie. Stilte helpt je namelijk om werkelijk de rust in God te zoeken en te ontvangen. Ook je geloofsoefeningen zijn immers activiteiten. Jij bent iets aan het doen en het kost je soms behoorlijk veel inspanning. Je omgang met God is ervoor bedoeld om te leren dat je van zijn werk mag leven, ook bij alles wat je zelf doet en moet. Maar als je niet oppast, wordt juist die omgang met God zelf één van die dingen in je leven waarin je vooral zelf actief bent. Als er dus één plek is waar je die rust moet inbouwen, dan wel de omgang met God. Stilte vormt daarvoor een belangrijk ondersteunend middel.

Maar deze stilte staat vandaag onder druk. Wie brengt het nog op om zomaar lange tijd stil te zijn voor Gods ogen en om die stilte bijvoorbeeld te vullen met verlangen naar God? En wie slaagt er nog in om ook die andere 'oefeningen' zinvol met stilte te verbinden en niet in te vullen als eigen drukdoenerigheid?

Mediacultuur

Onze tijd en cultuur zitten ons hierbij behoorlijk in de weg. In wat we een netwerksamenleving noemen zijn we op alle momenten met allerlei anderen verbonden. Jezus kon nog zeggen: ga in je binnenkamer als je bidt. Daar ben je helemaal alleen met God. Maar wie vandaag in de slaapkamer bidt, heeft vaak een radio in de buurt en soms ook een tv. En als ik op mijn studeerkamer bid, staat - als ik er niet op let - mijn beeldscherm al aan. Ja, soms gebruik ik dat beeldscherm zelfs bij mijn omgang met God. Het helpt mij met een bijbeltekst, een stimulerende gedachte of een inspirerend beeld. Maar intussen staan de meer seculiere iconen van mijn tekstverwerker en mijn mailprogramma al in de onderbalk te popelen. Hoe vaak gaat niet net de telefoon terwijl je uit de Bijbel leest? Of je hoort sms-jes je mobieltje in springen tijdens je gebed. Als je er al toe komt om voor jezelf uit de Bijbel te lezen en persoonlijk te bidden. Want onze netwerksamenleving is tegelijk een mediasamenleving waarin een vloed van beelden, een onophoudelijk en rap pratende reeks presentatoren en andere onafgebroken impulsen ons proberen te bereiken en te raken. Vaak houden al die prikkels je gevangen. Je vult er ongemerkt je uren mee. Zo vervluchtigt de tijd die je zou kunnen reserveren voor God. Het is daardoor in onze samenleving en cultuur echt minder vanzelfsprekend geworden om je af te sluiten en vervolgens open te zijn voor de omgang met God. Zelfs als ik me wel afsluit bij mijn omgang met de Bijbel of bij mijn gebed, zitten mijn hoofd en mijn hart door zulke beelden en

andere impulsen veel voller dan vroeger. Ik draag ze zonder ervoor te kiezen zomaar mijn 'stille tijd' binnen. Ze leiden mijn aandacht af van een bijbelwoord. Ze glippen met mijn meditatie mee. Ze brengen een hapering in mijn gebed. Daardoor is die stille tijd vaak niet echt stil!

Het is goed dat we ons dit bewust zijn. Zowel voor onszelf als voor mensen uit onze omgeving. Dan zullen we namelijk ook beseffen dat het echt niet voor de hand ligt dat we als hedendaagse christenen werkelijk afhankelijk blijven zodra we actief worden voor God. Dat komt heus niet vanzelf wel goed. De werkelijke aansluiting tussen Gods werken en krachten en mijn leven en handelen staat onder druk. Wij uiten samen veel mooie vrome en principiële woorden, zowel van klassieke als van meer hedendaagse snit. Het gebeurt zomaar dat daarachter deze aansluiting ontbreekt. Een belangrijk middel waarmee we ons erin kunnen oefenen om rust te vinden in God en zijn werken, raakte in een crisis. Wij missen de stilte.

Kerkdiensten

Volgende week schrijf ik over de persoonlijke omgang met God. Nu beperk ik me tot de samenkomsten. Volgens zondag 38 van de catechismus vormen de kerkdiensten bij uitstek een instrument om de rust in God te vinden. Natuurlijk, want in de kerkdienst heb ik op allerlei manieren te maken met God en zijn werk. Door Hem mag ik gevoed worden. Maar in onze tijd delen juist die kerkdiensten zelf in de doenerigheid. Zij laten soms precies die veelheid van impulsen zien waar ik juist uit weg moest trekken om God werkelijk te ontmoeten. Juist in en rond de kerkdiensten ontbreekt vaak de stilte die onmisbaar is om aansluiting op God te vinden.

Voor de dienst begint ontmoeten we elkaar en gonst de kerkzaal van gesprek. Tijdens de collecte zetten we dat voort. Soms is daarop als kritiek geuit dat dit niet eerbiedig zou zijn. Dat vind ik niet. Het hangt er maar vanaf waarover je praat. Een kerkdienst is ook een onderlinge ontmoeting. Maar wel zie ik een veel praktischer bezwaar. Voor de dienst en tijdens de collecte hadden we nog net twee momenten om in en rond de kerkdienst stil te worden. Door ook die te vullen met geluid ontnemen we onszelf en elkaar iets wezenlijks. Het wordt moeilijker om rust te vinden in God.

Hier zie ik ook een nadeel van veel nieuwe liturgische mogelijkheden. De liturgie kent meer onderdelen. Er bestaan allerlei soorten diensten. Meer gemeenteleden leveren een bijdrage in de dienst, persoonlijk of als wijk. Er groeit afwisseling in inrichting en variatie in vormen. Andere muzikale talen klinken mee. Er is meer ruimte voor spontaniteit en improvisatie. Ik heb daar zelf destijds mee de weg voor gebaad en sta daar grotendeels achter. Sommige van die liturgische mogelijkheden doen nu eenmaal beter recht aan bijbelse lijnen. Andere slaan een brug naar de huidige cultuur of naar bepaalde groepen. Weer andere staan in het teken van een meer ontspannen omgang met vormen en een grotere christelijke vrijheid.

Vliegwiel

Toch wordt het eindproduct van al deze elementen die op zichzelf best te verdedigen zijn, vaak drukker en onrustiger. Wij bewegen in onze impulsrijke cultuur niet in de richting van de stilte maar eerder van een happening die steeds enerverender wordt. Daarbij lopen we hetzelfde risico als we tegenkomen in de samenleving, met name rond de media. We creëren een vliegwiel aan creatieve impulsen dat steeds meer versnelt. Om geraakt en geboeid te blijven, moeten we steeds

meer uit de kast trekken. Het volgende moet nog enerverender zijn dan het vorige, anders haken we af. Op den duur draaien we daardoor dol, zowel maatschappelijk als religieus. Nu al zie ik jongeren afhaken, niet omdat het allemaal te weinig 'evangelisch' is maar omdat het juist veel te 'evangelisch' is. (Ik zet evangelisch tussen aanhalingstekens omdat ik beseft dat veel evangelische christenen juist heel goed met deze zaken bezig zijn en ik een karikatuur wil voorkomen.) Deze afhakers zoeken het juist bij de klassieke tradities, waarin de nadruk op stilte bewaard is. Soms worden ze rooms-katholiek.

Maakbaar

Van de Amerikaanse 18e eeuwse theoloog Jonathan Edwards heb ik geleerd dat een samenkomst best religieuze emotie mag opwekken en beleving mag creëren. Gevoel bij de één werkt vaak als een vlammetje dat gevoel bij de ander helpt ont-

gevoel bij de één werkt vaak als een vlammetje dat gevoel bij de ander helpt ontwak

waken. Daarom ben ik ook blij met nieuwe accenten die vroeger in de erediensten niet konden, ook met spontaniteit en veelvormigheid. Toch is diezelfde Edwards kritisch op de vraag of de emotie wel voortkomt uit de inwerking van God of misschien door onszelf wordt geproduceerd.

Dat laatste lijkt mij vandaag een groot gevaar. Zoals in de westerse wereld alles maakbaar lijkt, zouden we dan zelfs onze geloofsbeleving als maakbaar gaan behandelen. Waar de kerkdienst in onze onrustige cultuur de rust in God zou moeten inoefenen, zou zij dan een broedplaats worden van goedbedoeld religieus rumoer. Daarmee kun je zomaar de echte beleving die ontstaat vanuit de rust in God blokkeren.

Ik zeg niet dat dit vroeger beter was. Toen ontbraken de liturgische impulsen die we nu hebben, maar in plaats daarvan was de kerkdienst vol woorden. En nog vaak: preken, gebeden, inleidende opmerkingen of uitleg bij onderdelen van de liturgie. Daarmee kun je net zo goed de stilte uit de eredienst verdrijven en de aansluiting op God wel suggereren maar feitelijk juist bemoeilijken.

Inbedding

Minstens zouden we daarom opnieuw moeten nadenken over de stilte als inbedding van onze samenkomsten en ook nadrukkelijk die stilte weer een plek moeten geven. In de gemeente waarvan ik lid ben, houden we sinds enkele jaren af en toe doordeweeks een meditatieve samenkomst: kort, sober maar tegelijk creatief en zorgvuldig vormgegeven. In stilte komen we binnen. In stilte vertrekken we. Zonder veel woorden volgen de onderdelen op elkaar. Vrijwel alle aanwezigen gaan daar weg met een soort innerlijke rust. Gods werk raakte ons bestaan. We zijn even dichtbij Hem geweest. Soms wordt iets daarvan ook in of rond de gewone kerkdiensten ingebouwd. Terecht. Wie in onze impulsrijke mediacultuur verlangt naar rust in God, moet ook eigentijdse kerkdiensten leren inbedden in stilte.

Prof. dr. Ad de Bruijne is hoogleraar Ethiek en Spiritualiteit aan de Theologische Universiteit te Kampen en hoofdredacteur van dit blad.

Visser van mensen

– De gelegenheid

I Korintiërs 16:7-9

J. Glas ■

Wie zich een geroepene weet om van zijn geloof te getuigen, gaat letten op de gelegenheden die God geeft. Een gelegenheid betekent: God laat jou zien wanneer er een deur opengaat voor mensen die tot dan toe niet in hem geloven. Maar een gelegenheid betekent niet dat het allemaal gemakkelijk gaat.

Paulus schrijft aan de gemeente in Korinthe dat hij haar wil bezoeken, maar nog even in Efeze wil blijven. De reden is dat er in Efeze een deur wijd open staat voor zijn werk als verkondiger van het evangelie. Maar hij voegt daaraan toe: hoewel er ook veel tegenstanders zijn. Ondanks de tegenstand van mensen blijft hij in Efeze het evangelie doorgeven omdat er mensen tot geloof komen. Efeze is daarom de stad waar hij als dienaar van Christus het langst heeft gewerkt, ruim drie jaar.

Wat Paulus hier schrijft, komt overeen met wat we uit Handelingen 13 en 14 weten over de zogenaamde eerste zendingsreis. Het lijkt op een succesverhaal. Bij zijn terugkomst vertelt hij dat God voor de heidenen de deur naar het geloof had geopend. Als we het reisverslag lezen blijkt dat Paulus niet alleen het evangelie doorgeeft, maar dat er ook positief wordt gereageerd. Op de heenreis komen mensen tot geloof. Op de terugreis, nog geen half jaar later, worden gelovigen aangesteld als herders om de pas ontstane gemeenschappen leiding te geven.

Maar uit het reisverslag kunnen we ook opmaken dat dit resultaat niet behaald is zonder grote tegenstand. Gevlucht uit de ene stad werd Paulus gestenigd in de volgende stad en voor dood achtergelaten. De 'verkondiging van de genade' en 'de oproep om zich aan Gods goedheid over te geven', betekenen een grote beproeving voor de bringer van deze boodschap.

Tegenstand van de kant van mensen betekent dus niet dat er geen gelegenheid is om mensen bij God te brengen. De kerkgeschiedenis geeft daarvan indrukwekkende voorbeelden van geloof. Een jongeman van 22 weet dat hij terechtgesteld zou worden als hij betrapt zou worden tijdens het preken in de openlucht. Toch preekt hij. Zijn oudere zus wordt gevangengenomen om hem zo te dwingen zijn preekarbeid op te geven. Twee jaar later wordt hij gesnapt en ter dood gebracht. Je zou verwachten dat zijn zus in vrijheid gesteld zou worden. Maar die werd nog meer dan 30 jaar gevangen gehouden in de toren van Aigues-Mortes. Intussen schreef zij brieven vanuit de gevangenis om haar geloofsgenoten te bemoedigen.

Hoe zou ik kiezen als de doodstraf zou staan op het brengen van het evangelie? Hoe zou jij kiezen als jij met de dood bedreigd zou worden of een van je gezinsleden gevangen genomen zou worden om jou te chanteren? Zou je Christus' naam belijden of daarmee stoppen?

Of mag ik dit niet vragen? Maar vraag ik dan iets anders dan we met onze belijdenis hebben beloofd? Dat we onszelf verloochenen en de naam van onze Heiland belijden? Als Christus opent, wie kan dan sluiten?

Ds. Jacob Glas is predikant van de Gereformeerde Kerk te Maastricht.

Oordeel niet!

Je mag het niet en je kunt het niet

Oordelen over het hart van de mens, of hij behouden wordt of niet, is door God ons uitdrukkelijk verboden. Je mag wel een oordeel hebben over wat zonde is, maar niet een oordeel over de zondaar (zie bijv. 1Kor. 5:11-13; Jak. 4:12).

Toch heb ik ontdekt, hoe dat zomaar gebeurt. En welke gevolgen dat heeft.

B. Luiten ■

Een stukje praktijk

Ik was verward in een pittige discussie over de vraag, of God, de Vader van onze Heer Jezus Christus, en Allah dezelfde zijn. Een collega bij de PKN had dat beweerd in een krantenartikel. Voor mij was dat reden om in de pen te klimmen, omdat naar mijn diepe overtuiging God hierdoor ontheiligd wordt. Hij is de Vader van onze Heer Jezus Christus, zijn geliefde Zoon, die aan het kruis gestorven is tot redding van velen. Hij geeft zijn eer aan geen ander. Hem gelijkstellen aan een god zonder zoon is m.i. zonde tegen het eerste gebod. De Geest zegt: 'Ieder die de Zoon niet erkent, heeft ook de Vader niet. Wie de Zoon erkent, heeft ook de Vader' (1Joh. 2:23). Vader en Zoon zijn één, ze zijn niet los verkrijgbaar. Dat geldt voor alle mensen, ook voor Joden en moslims die Jezus Christus niet als Zoon van God en als Verlosser aanvaarden.' Daarop kreeg ik reactie, in de trant van: 'dus jij beweert dat al die mensen verloren gaan!' Die collega zelf redeneerde ook sterk vanuit het oordeel, dat hij voor zoveel mensen niet voor mogelijk hield. 'Dat moet jij dan maar eens aan al die fijne mensen gaan uitleggen, dat ze allemaal verloren gaan terwijl zij toch op hun manier de Allerhoogste hebben aangeropen.' Dat zou niet kunnen, volgens hem, dus hebben ze in hun Allerhoogste, bijvoorbeeld Allah, toch de ware God aanbeden.

Wij kunnen niet oordelen

Volgens mij past hierop één duidelijk reactie: wij mogen niet oordelen over iemands behoud of ondergang. Dat is alleen aan God. Wij mogen dat oordeel niet voltrekken, niet met onze woorden en niet in onze gedachten. En we mogen dat oordeel al helemaal niet tot uitgangspunt van ons denken maken. We *mogen* het niet en we *kunnen* het niet. Om te beginnen omdat we het hart van de mensen niet kennen. Daarin is zoveel verbor-

gen wat alleen God weet (Rom. 2:16). Hij zal dat aan het licht brengen (1Kor. 4:1-5). Voor Paulus was dat een grote troost, omdat hij door mensen zo vaak werd bekritiseerd op menselijke gronden. Voor anderen is dat een schrik, omdat ze duistere praktijken erop na houden. Niet dat Paulus de gedachte koesterde dat hij alles goed had gedaan, maar hij wist dat God hem zou aanzien in Jezus Christus. Vervolgens, wat zouden we ons vergissen! Hoe gemakkelijk laten we ons niet leiden door verkeerde maatstaven. Zie Jakobus 2. Voor God kan iets een gruwel zijn, al lijkt het voor mensen aangenaam en mooi. Wat wij geweldig belangrijk vinden, kan voor God zonder enige waarde zijn. Kortom: we zouden van het hele oordeel niets terecht brengen. Daarom mogen we het ook niet. En er zijn meer redenen.

Wij kunnen het oordeel nu niet aan

Het oordeel over het hart is een oordeel voor eeuwig. Al zou je het zuiver kunnen vellen, dan zou je het nog niet kunnen dragen. Het is voor een mens, die zelf zondaar is, veel te groot en veel te zwaar. Daar vertil je je aan, je verwoest je leven daardoor. Wat mijn PKN-collega mij verweet, is iets waar ik me helemaal niet mee bezighoud. Niet in die zin tenminste. Het behoud van mensen beweegt mij elke dag, maar niet bij wijze van oordeel. Zo kijk ik ook naar niemand, niet in de gemeente en niet buiten de gemeente. Ik verkondig het evangelie met hart en ziel, en ik zeg ook dat er buiten Jezus Christus geen enkel leven mogelijk is. Daar laat ik het bij. Meer kan ik zelf niet aan. Dat vraagt God ook niet van mij. God legt op mijn ziel niet wat Hij met mensen doet. En al helemaal niet wat Hij met miljoenen mensen doet. Van tijd tot tijd spreek ik ouders van kinderen die God verlaten hebben. Groter verdriet is nauwelijks mogelijk. Want in geloof kijken ze verder, ze zien voor hun ogen al de gevolgen.

Soms zien ze hun kinderen al in de verlorenheid van de hel. Vreselijk! Hun leven wordt erdoor gedrukt, verwoest, ze kunnen dat niet aan. Dan probeer ik zo pastoraal mogelijk uit te leggen, dat ze dat oordelen mogen laten. Moe-ten laten. Ze zouden er anders zelf aan onderdoor gaan.

Ik lees graag Jes. 40 met zulke ouders. Een heilrijke blijde boodschap: God zoekt zijn volk weer op, dat in ballingschap verloren is! Dat vreugdevolle nieuws stuut echter op mateloos verdriet, zelfs tegenspraak: 'Wat zou ik roepen? De mens is als gras (...), hij verdort wanneer de adem van de HEER erover blaast.' Bij die opmerking zie je ineens wat er gebeurd is, hoe Jeruzalem werd ingenomen door de heidenen. *Hoe vloede ʾ bloed van zoveel duizendtallen.*

En niemand groef een rustplaats voor die allen. (Psalm 79:2, berijmd)

De Geest maakt hoorbaar, bij monde van Jesaja, hoe mensen verslagen kunnen zijn door het oordeel dat op hun netvlies staat. Hoe daarvoor de vreugde wordt belemmerd, er geen toekomst meer lijkt te zijn.

Opmerkelijk is, dat Jesaja daarover niet in discussie gaat. De vreugdebode wordt andermaal opgedragen zijn boodschap te brengen. Zonder vrees! Wat moet hij zeggen? 'Ziehier jullie God! Ziehier God de HEER!'

Geloof Hem!

Laat het oordeel bij Hem....!

Eens zul je van harte zingen van al zijn wegen en werken, die je nu niet overziet (Opb. 15).

Eens zul je zingen: 'Hallelujah! De redding, de eer en de macht zijn van onze God, want zijn vonnis is betrouwbaar en rechtvaardig' (Opb. 19:1,2). Zover ben je nu niet. Maar laat het dan ook bij Hem. Leef niet in dingen die te groot voor je zijn, maar word stil voor God (Ps. 131). Dan valt er een zware last van je ziel, dan kun je met Hem mee. 'Hij komt met kracht, zijn arm zal heersen. (...) Als een herder weidt Hij zijn kudde' (Jes. 40:10,11).

Wij mogen niet op het oordeel vooruit lopen

Bekend is de gelijkenis van het onkruid in de akker. Zodra het boven de grond komt, willen arbeiders het eruit trekken (Mat. 13:24 v.v.). Dat kan op echte akkers wel zo zijn, in Gods Koninkrijk gaat dat anders. Onkruid en graan groeien samen op tot de dag van de oogst, pas dan zal de brand erin gaan.

De akker waarover Jezus het heeft, is de wereld (vers 38). Die heel grote wereld met al die volken, culturen en hun goden. Gods oordeel zal daarover heen gaan, maar op zijn wijze en op zijn tijd. En zolang Hij in zijn geduld en lankmoedigheid die dag uitstelt, geeft Hij ons de gelegenheid het evangelie te verkondigen (2Ptr. 3:9)! Het is nu de tijd dat doden het Woord van God kunnen horen, en opstaan uit de dood doordat zij tot geloof komen (Joh. 5:24,25). Van essentieel belang daarbij is, dat de evange-

lieverkondiging dan ook de volle ruimte krijgt. Dat we door de werking van de Heilige Geest daar ook veel van verwachten. Wie vooruitloopt op het oordeel heeft in zijn hart al een punt gezet, die heeft mensen al prijsgegeven terwijl we nog samen opgroeien. Dat kan niet en dat mag niet! Je kunt niet serieus het evangelie verkondigen, in hoop op God, terwijl je in je hart al met het oordeel bezig bent.

Opmerkelijk is dat onze Heer Jezus dat ook precies zo over Zichzelf heeft gezegd. 'Als iemand mijn woorden hoort maar ze niet bewaart, zal Ik niet over hem oordelen. Ik ben immers niet gekomen om over de wereld te oordelen, maar om de wereld te redden. Wie mij afwijst en mijn woorden niet aanneemt heeft al een rechter: alles wat Ik gezegd heb zal op de laatste dag over hem oordelen' (Joh. 12:47-48). Wij weten, dat Jezus weldegelijk zal oordelen over levenden en doden. Maar dat doet Hij niet terwijl de verkondiging nog bezig is! Omdat die verkondiging daardoor gefrustreerd zou worden.

Dit is een ernstig woord tot ons allen, en tot alle gevestigde kerken voor wie de kaarten tussen geloof en ongeloof al wel zo ongeveer geschud zijn. Die voornamelijk bezig zijn intern de dingen nog wat beter te regelen. Geef de wereld niet prijs, en de mensen om u heen niet, nu de redding in volle gang is!

Van mijn PKN-collega leerde ik ook een andere kant: doordat hij al bezig was met het oordeel, op zijn manier, over miljoenen mensen, durfde hij niet meer te zeggen dat de Vader van onze Heer Jezus Christus de enige ware God is, en Allah niet. Want dan zouden al die mensen verloren gaan! Rampzalig noem ik dat. Als je Jezus Christus niet duidelijk verkondigt als de weg, de waarheid en het leven, máák je juist dat mensen verloren gaan. Voortijdig aan de gang gaan met het oordeel is dodelijk.

Op onze eigen plaats blijven

De Heer heeft ons aangesteld tot zijn getuigen, niet tot rechters. Hij gaf ons de sleutels van het Koninkrijk der hemelen. Die te bedienen is een geweldig voorrecht: je mag voor alle mensen opendoen, in de naam van Jezus! Soms moet je ze sluiten, wanneer mensen Jezus verwerpen of niet gehoorzamen. Dat is een ernstige zaak, maar is altijd *voorlopig* en is altijd *gericht op bekering*.

Als we ons hiermee bezighouden, zijn we precies op onze plaats.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Noot:

- 1 Zie mijn 'Allah en God gelijkstellen strijdt met eerste gebod', in het *Nederlands Dagblad* van 9 september 2009, pagina 9.

Kerk [in] delen:

Tegendraads boek over kleine groepen

Kleine groepen zijn in de kerken de laatste vijftien jaar populair geworden. Het traditionele groepswork in vormvaste bijbelstudieverenigingen (ontstaan sinds 1870) is afgebrokkeld en verliest nog steeds terrein. In plaats daarvan ontstonden er sinds de jaren 1980 overal informeler opererende bijbelkringen.

M. te Velde ■

Maar naast dit bijbelstudiewerk zijn vanaf midden jaren 1990 'de kleine groepen' een fenomeen geworden. In waarschijnlijk een kleine veertig procent van onze vrijgemaakt-gereformeerde kerken bevordert de kerkenraad een structuur van miniwijken of groeigroepen, hetzij als een min of meer verplichte wijkindeling, hetzij op basis van vrijwilligheid.

In september 2008 promoveerde Jaap Modderman aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift dat een uitgebreide bezinning geeft op die kleine groepen. De auteur (1952) is in het dagelijks leven manager aan de Educatieve Academie van de Gereformeerde Hogeschool Zwolle. Als kerklid in Zwolle-Centrum maakte hij de invoering van de kleine groepen in de gemeente mee. Het ging om een grote gemeente: in 2001 ruim 2500 leden, na een splitting ruim 900 leden. Het proces riep bij Modderman allerlei vragen en twijfels op. Hij maakte er zijn promotieproject van en verwierf zo de doctorstitel in de bestuurs- en organisatiewetenschap. Die titel en het boek zijn een felicitatie alleszins waard!

Intussen is het wel een tamelijk tegendraads boek. De kleine groepen zijn populair. Maar Modderman lijkt er niet veel mee op te hebben. Alle reden om serieus kennis te nemen van zijn onderzoek en evaluatie.

Het boek in hoofdlijnen

Modderman formuleert als onderzoeksvraag: 'Welke zijn de intern kerkelijke en extern maatschappelijke invloeden achter de invoering en beleving van kleine groepen in de Gereformeerde Kerk[en] vrijgemaakt en welke gevolgen heeft dat?' (27) In zijn uitwerking pendelt hij steeds tussen beschrijving van de praktijk (empirie) en weergave van stukken theorie, die verweven zijn met eigen theoretische reflectie.

In een algemene introductie (hst. 2) wordt de situatie getekend waarin de Gereformeerde Kerken zich volgens de auteur bevinden. Daarna geeft hoofdstuk 3 een eerste

stuk empirie: een beknopte reconstructie van de invoering van het groepenconcept in gemeente X. Hij doet dat op basis van eigen notities uit gesprekken en vergaderingen en met behulp van documentatie uit kerkenraad en kerkblad. Het werken met kleine groepen lijkt een antwoord te zijn op

diverse behoeften en knelpunten, zoals toegenomen diversiteit, aandacht voor de gaven van ieder kerklid, een tekort aan ouderlingen voor het pastoraat en de noodzaak van meer gemeenschapsoefening. De auteur uit alvast enige kritiek. Hij vertaalt die overigens niet in een duidelijke set onderzoekspunten voor het vervolg.

werken met kleine groepen lijkt een antwoord te zijn op diverse behoeften en knelpunten

Modderman vervolgt in hst. 4 met een bespreking van de kerk als organisatie. Hij concludeert op basis van een selectie uit de voorhanden literatuur dat de kerk een bijzonder type organisatie is. Hij geeft een aantal kritische opmerkingen over de kleine groep in de kerk:

- Hoe kan de groep de gemeenschap versterken als

tegelijk de diversiteit zoveel ruimte krijgt? Er is spanning tussen gedeelde grondwaarheden en collectieve gemeenschap enerzijds en pluralisering en diversiteit anderzijds;

- De essentie van de gemeenschap ligt niet langer in het met elkaar spreken over de grondwaarden van bijv. verbond en doop, maar in gezamenlijke activiteiten, waarbij de gemeenschap al verondersteld wordt; het gaat om onderlinge ontmoeting waarin men zichzelf kan zijn en bevestiging kan ontvangen;
- Er worden in de groep wel ervaringen gedeeld, maar die blijven vaak aan de oppervlakte; wezenlijke zaken komen nauwelijks aan de orde;
- In het zo anders vormgeven van de praktijk zit het risico, dat ik-intenties voorrang krijgen boven wij-intenties.

Vervolgens biedt hst. 5 een aantal reflecties op de relatie tussen kerk en moderniteit. Hier komen bekende thema's aan de orde: individualisering, subjectivering, pluralisering, van *strong ties* naar *weak ties*. En dat alles in het kader van secularisatie. Zowel de traditie als de gemeenschap wordt door mensen gebruikt voor hun eigen doeleinden. Dat leidt tot de-institutionalisering en tot de-traditionalisering. Het instituut kerk vervloeit tot een netwerkgebeuren, waarin men niet meer bij een traditie aansluit maar alles zelf bedenkt en uitvindt. De mens komt daarbij in het middelpunt. Het leerstellig systeem wordt in overeenstemming gebracht met de eisen van de moderniteit. Het organiseren van een plaatselijke gemeente in kleinere eenheden versterkt die trends (157).

het instituut kerk vervloeit tot een netwerkgebeuren

Hoofdstuk 6 geeft een tweede stuk empirie. Modderman was benieuwd naar de omvang van het werken met kleine groepen in de Gereformeerde Kerken. Hij hield daarover een rondvraag per mail bij alle predikanten. Gevraagd werd vooral naar de achterliggende motieven, naar de taken die men aan de groepen toekent en naar de coördinatie tussen wat er in de groepen plaatsvindt en de andere elementen van gemeente-zijn.

Ook in dit hoofdstuk geeft Modderman kritiek. Hij meent dat kiezen voor kleine groepen een andere visie op gemeente zijn veronderstelt. 'Het zwaartepunt van de gemeenschap ligt niet meer in de zondagse samenkomsten, maar in de kleine groep.' De betekenis van de ambten vermindert. De cognitieve activiteit en de gedeelde overtuiging worden vervangen door sociaal-psychologische factoren. De vraag is of zo'n gemeenschap nog wel een *geloofsgemeenschap* is. (168-174)

Hoofdstuk 7 gaat over groepen en hun dynamiek. Modderman wil een beschrijving geven van het fenomeen 'kleine groep' in de kerk door de eeuwen heen. Huisgemeenten in het Nieuwe Testament, genootschappen in de Middeleeuwen en groepen uit de tijd van Reformatie en de Nadere Reformatie en het Piëtisme passeren de revue. Uit de 20^e eeuw komen allerlei vormen ter sprake: celkerken, huisgroepen, Willow Creek, Redeemer, *emergent church*, de ideeën van Hoekendijk, Schwarz, Eschbach,

Hornikx. Breder gaat de auteur in op de ontwikkeling van het groepen-denken in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Opvallend is de kritiek waarmee de beschrijving van de laatste eeuw gelardeerd wordt. De groep staat bij Modderman model voor verschuiving van geloofskennis naar psychologische motieven (193). Ervaring staat er los van de externe norm (215). Het transcendente wordt er ondergeschikt gemaakt aan het immanente (215). De leefwereld wordt doorslaggevend voor de keuzes die men moet maken (218). Er is een mantra-achtige nadruk op de noodzaak van groepen ter wille van kerkgroei (218).

in de miniwijken is de eenheid met elkaar in Christus een belangrijk doel

In hoofdstuk 8 en 9 ontwikkelt Modderman een theorie waarmee hij meer inzicht kan krijgen in de motieven die mensen hebben in hun participatie in groepen. Hij onderscheidt vier soorten kennis die elk hun eigen invloed hebben. Hij ziet met G.L. Goedhart (1984) in het gemeente-zijn vier kernfuncties: vieren, leren, dienen en delen (Hst. 10). Deze twee vierdelingen gebruikt hij als ordeningskader voor interviews met kerkleden, waarvan de resultaten in hst. 11 worden gepresenteerd. Uit de interviews komen vooral twee paradoxen naar voren. In de eerste plaats een sturingsparadox: 'Men zet in op het mondighe zelfverantwoordelijke gemeentelid, maar tegelijkertijd geeft men tussen de regels door gedetailleerde aanwijzingen hoe dat lid zich dient te gedragen, waarmee de zelfverantwoordelijkheid deels weer teniet wordt gedaan.' (338) In de tweede plaats een eenheidsparadox. In de miniwijken is de eenheid met elkaar in Christus een belangrijk doel, maar tegelijk moeten de mensen met een bepaalde vrijblijvendheid eraan kunnen deelnemen, met vermindering van onderling debat en onderling vermaan.

Boodschap

De dissertatie van Modderman is een academisch werkstuk. Tegelijk is het ook een boek met een boodschap. De auteur wil duidelijk maken dat er over het invoeren van kleine groepen in de kerk wel grote idealistische woorden worden gesproken, maar dat die in de gemeente die hij heeft onderzocht niet worden waargemaakt. Het werken met kleine groepen is veel problematischer dan men in de kerken wel beseft. De belofte geestelijke groei is maar moeilijk te zien.

het werken met kleine groepen is veel problematischer dan men in de kerken wel beseft

De kern van zijn kritische evaluatie vat Modderman samen in het opschrift boven zijn slothoofdstuk (12), tegelijk de ondertitel van zijn boek: 'Van leergemeenschap naar ontmoetingsgemeenschap'. In de Gereformeerde Kerken stond vanouds de leer centraal, met verbond en

doop als kernen, zegt de auteur. Hoofddoel van het groepswork van kerkleden (de 'verenigingen') was in de vrijgemaakte traditie: het samen spreken over de Bijbel en over de leer van de kerk. Maar de leer, de kennis, de inhoud, ze verdwijnen naar de achtergrond ten gunste van een nieuw soort bijeenkomsten: ontmoetingen waarin men alleen maar met elkaar meeleeft, elkaars lief en leed enigszins deelt en uiteraard dan ook wel wat geestelijk gesprek met elkaar heeft. Die ontwikkeling is in Moddermans ogen een beweging van secularisatie en een uitholling van het gemeente-zijn. En het is kwalijk - kun je als lezer wel concluderen - dat kerkenraden aan de gemeenten deze structuur min of meer opleggen, als zou dit een bijbelse en door de Here gewilde ordening voor de gemeente zijn.

Waardering

Ik heb het boek met veel respect gelezen. Het is knap om een actueel fenomeen als de kleine groep in de kerk zo diepgaand te bespreken. Allerlei inzichten uit organisatie-wetenschap en filosofie worden gepresenteerd en benut. Zulke boeken zijn zeer welkom. Het is niet te ontkennen dat er bij de introductie van kleine groepen in onze kerken te weinig diepgaande studie en analyse is geweest. Te kritiekloos wordt zodoende de kleine groep als een instrument van gemeente-vernieuwing omhelsd, op een vaak simplistische en biblicistische manier. Dat Modderman zich hier heeft schrap gezet en krachtige tegen-signalen geeft, verdient alle waardering.

Ik noem enkele punten waarin we Moddermans bezwaren tegen de groepen-structuur serieus moeten nemen:

- Er wordt een nieuwe indeling toegevoegd aan de structuren die al bestaan
- De kleine groep moet dikwijls dienen als compensatie voor een tekort aan ouderlingen
- Het zwaartepunt van gemeente zijn kan gaan verschuiven van de kerkdienst naar de kleine groep
- Het functioneren van ouderlingen en diakenen kan devalueren
- Er bestaat grote onduidelijkheid over de invulling, over de taken en rollen die in de kleine groep moeten worden vervuld
- In de kleine groep leeft men met elkaar mee, maar is het wel een geloofsgemeenschap? Zo niet, dan dreigt er binnenkerkelijke secularisatie
- In plaats van de inhoud van het evangelie kunnen de beleving en de relaties van de mensen centraal komen te staan
- Alles wat we doen in de gemeente moet in het teken van het geloof staan, alles moet gekwalificeerd worden vanuit de Here Christus, anders is het niet meer van de activiteiten en relaties van de ongelovigen te onderscheiden en dus geseculariseerd

Bezwaren

Het boek van Modderman is een belangrijke bijdrage aan wetenschappelijke bezinning ten dienste van kerk en gemeenteopbouw. Maar er zijn ook belangrijke bezwaren tegen aan te voeren.

1. Het boek biedt een te weinig gekanaliseerde stroom van invalshoeken, theorieën en concepten, niet steeds gestuurd door heldere vraagstellingen.
2. Aan de ene kant verwerkt Modderman allerlei literatuur uit de praktische theologie en wil hij juist ook materiaal aan de theologie leveren, maar aan de andere kant houdt hij naar eigen zeggen afstand van de theologie omdat hij geen theoloog is. Het boek zou aan waarde gewonnen hebben als het was geschreven in goed contact met enkele theologen. Dan had er ook een aantal onjuistheden en lacunes voorkomen kunnen worden. Modderman mist bv. een goede aansluiting op de ecclesiastiek, de theologische theorievorming over de gemeente. Zijn historisch verhaal over de kleine groepen in de kerk is een opsomming geworden die te weinig achtergronden en samenhangen laat zien. De bredere achtergrond van de ontwikkelingen t.a.v. gemeenteopbouw in de GKv ontbreekt eveneens. En die is toch wel cruciaal. Ook is bv. de vierdeling van G.L. Goedhart uit 1984 (vieren, leren, dienen, delen) waarbij Modderman aansluit, niet overtuigend en verouderd.
3. Van het begin tot het einde wordt het boek beheerst door een kennelijk kritisch vooroordeel van de auteur tegen de in gemeente X ingezette beweging van kleine groepen. Nu kan zo'n vooroordeel helpen om op een scherpe en adequate manier onderzoek te doen. Maar een onderzoeker moet aan zijn onderwerp en aan de mensen die het betreft wel recht doen. Hij moet dus ook zijn eigen vooroordelen tussen haken kunnen zetten. Moddermans boek schiet daarin te kort. Naar mijn indruk zijn de beschrijvingen al bijvoorbaat gekleurd door een negatief oordeel. Veel sterker was het geweest als hij met meer inleving en sympathie het proces in X had benaderd. Hij heeft te weinig oog voor positieve kanten van de kleine groep. Dat leidt maar zo tot een onbillijke tekening van het gemeentelven in X, waarin menigeen daar zich niet zal herkennen.
4. Door het hele boek heen speelt dilemmatiek tussen cognitie (kennis) en relatie een rol. In de ondertitel staan leer en ontmoeting tegenover elkaar. Dat is m.i. een onbijbels en schadelijk dilemma. In de leer gaat het om ontmoeting met de levende God en om ontmoeting met elkaar, waarin christenen inhoudelijk van elkaar leren en elkaar aansporen. En in de relatie gaat het om een band, waarin de gehoorzaamheid aan het Woord de kern en drijfveer is. Bovendien kan niet alleen de relatie en de ontmoeting met elkaar seculari-

de secularisatie in de Gereformeerde Kerken begint heus niet pas als men met kleine groepen gaat werken!

seren, maar kan dat ook met de leer en met het omgaan ermee gebeuren. Dat zie je daar waar de leer als een rationeel en moreel systeem wordt beleefd en gehanteerd. Daar kan het allemaal gezonde inhoud en kennis lijken, maar ook die is niet automatisch van geloof en verbondenheid met Christus doortrokken. De secularisatie in de Gereformeerde Kerken begint heus niet pas als men met kleine groepen gaat werken!

5. De kern van Moddermans kritiek is duidelijk theologisch-confessioneel van aard. Die is niet ontleend aan sociaal-wetenschappelijke inzichten en daarmee treedt Modderman dus buiten het vakgebied waarin hij zijn onderzoek deed. Er zou in het boek een degelijke theologische verantwoording geboden moeten zijn van de onderliggende opvattingen.
6. Opvallend is de snelheid waarmee in gemeenten sinds 2001 het kleine groepen-denken ingang krijgt. Modderman mag dat veroordelen, maar daarmee heeft hij nog niets geboden om die beweging om te buigen. Daarvoor is diepere analyse en meer evenwichtige duiding nodig.
7. Het boek bevat drie stukken empirisch onderzoek: a) uit de documentatie van de onderzochte kerk X; b) een rondvraag onder alle predikanten van de GKv; c) interviews met kerkleden uit X. Bij het tweede en het derde had in het boek een weergave en verantwoording van de gestelde vragen niet mogen ontbreken. Het onderzoek is hier verre van transparant.
8. De anonimiteit is niet genoeg gewaarborgd (20, 38, 70-71). Bovendien is de keus voor de kerk van X niet voldoende verantwoord. En ik ben benieuwd of de verantwoordelijke ambtsdragers van X zich in de beschrijving herkennen. Ik mis een hoofdstuk waarin naast de kerkleden ook de geestelijke vaders en moeders van het kleine-groepen-proces bevraagd worden.

Verder werken

Na lezing van Moddermans boek blijven er een paar wensen over. Hij heeft een actueel en belangrijk onderwerp aangepakt. In de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt is het werken met kleine groepen nog steeds in opkomst. Het zit in de lucht. En er wordt veel over gepraat en vergaderd.

Er zijn parallelle bewegingen die aantonen dat er her en der in de GKv (en daar niet alleen) ingrijpende structurele verschuivingen plaatsvinden in de vormgeving van het gemeente zijn. Verenigingen en bijbelkringen worden gedeeltelijk vervangen door miniwijken, maar er is meer:

- huisbezoeken worden gedeeltelijk ingeruild voor onderling pastoraat in kleinere groepen
- kerkelijk werkers en pastorale assistenten nemen veel pastoraal werk over
- catechese en verenigingswerk voor jongeren worden in elkaar geschoven
- tweede kerkdiensten worden soms in interactieve leerdiensten veranderd

Het is niet vruchtbaar om deze ontwikkelingen de maat te nemen en te veroordelen met de vormen en structuren van 1950 of 1980 als standaard. Het is niet voor het eerst dat de inrichting van de gemeenten verandert. Gemeenten zijn altijd in beweging. Als je je in de kerkgeschiedenis verdiept, kom je er wel achter dat door de jaren heen verschillende grotere en kleinere structuurwisselingen hebben plaatsgehad. Toch deel ik wel Moddermans bezorgdheid over de ontwikkelingen die gaande zijn.

Waar we daarom behoefte aan hebben, is dat die processen gepaard gaan met goede studie, bezinning en coaching. Modderman heeft van zulke studie een respectabel voorbeeld geleverd. Aanleiding genoeg om aan de kleine groepen in de GKv eens een studiedag te wijden. Wat mij betreft, is dat in het komende seizoen een actiepoint voor de Theologische Universiteit, samen met de Academie voor Theologie van de GHZ en met het Steunpunt Gemeenteopbouw. Dr. Jaap Modderman kan daar een belangrijke inbreng in hebben.

Prof. dr. Mees te Velde is hoogleraar Kerkgeschiedenis na 1800, Kerkrecht en Gemeenteopbouw aan de TU te Kampen.

HOOFDREDACTEUR:

Prof. dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Prof. dr. E.A. de Boer, Prof. dr. S. Griffioen, Prof. dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven' en 'Wandelen met God', Dr. J.H.F. Schaeffer, J. Westert, coördinator 'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst', Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk en muziek', Dr. H. Veldman, rubriek 'Kerkhistorisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

Drs. B. Bos (voorzitter),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv. Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3653537.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient 1 maand voor aanvang van het nieuwe abonnementsjaar schriftelijk of per e-mail te geschieden (voor 1 december)

Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom verkrijgbaar bij de Chr. Blindenbibliotheek voor blinden en slechtzienden.
Tel. (0341) 565499.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Gereformeerde kwaliteit

‘Een goede gereformeerde zendeling is een zendeling die in een ander land een kerk plant die de Drie Formulieren van Enigheid aanneemt en het kerkelijk leven inricht volgens de Dordtse Kerkorde. De liturgische vormen van zijn vaderland worden zo ongeveer geïmporteerd in die jonge kerk in het buitenland. Het moet immers een gereformeerde kerk worden: Gereja Reformasi, Igreja Reformada, Iglesia Reformá, Église Réformée, etc.’

G. Riemer ■

Gewoon vanzelfsprekend

Toen ik in de jaren tachtig werkzaam was op (toen nog) Irian Jaya was dit in zekere zin inderdaad vanzelfsprekend. Maar we lieten het als zendingen al wel kraken: we hadden discussies over het wel of niet vertalen en invoeren van de confessies en over het wel of niet inrichten van het Irianese kerkverband volgens de orde van Dordt. We deden het uiteindelijk wel. We vonden dat echt niet vanzelfsprekend. We begonnen stevig na te denken over het grote belang van ‘contextualisatie’ en ‘verinheemsing’. Het thuisfront in Nederland volgde kritisch. Daar ging men voorlopig nog wel van vanzelfsprekendheden uit. Ik herinner me bijvoorbeeld kritische vragen van mijn thuiskerk toen ik rapporteerde dat ik ergens in een buitenkampong het formulier van het avondmaal niet letterlijk had voorgelezen. Dat was diezelfde keer dat ik een varken van de preekstoel schopte.

De vanzelfsprekendheden van gisteren zijn omgedraaid vandaag. Nu is het eerder vanzelfsprekend dat je zo’n formulier in zo’n situatie niet voorleest. Ook is het, zo zal menigeen makkelijk te berde brengen, vanzelfsprekend dat je niet die Hollandse kerkorde importeert in een Afrikaanse of Aziatische situatie. Eén van de lessen van de breuk met de kerken in Congo is misschien wel dat een sterk centraal leiderschap vereist is, een bisschop of zo, een soort van ‘chefferie’-orde.¹ Is dát niet ‘gewoon vanzelfsprekend’ in een Afrikaanse cultuur? Net zo vanzelfsprekend als een djembé in de eredienst en géén orgel?

‘Vertel die mensen van de Here Jezus!’

Wat blijft er over van de gereformeerde identiteit van onze zendingen en hulpverleners?² Het beantwoorden van die vraag, daar gaat het me om in dit artikel. Tot voor kort sprak ik meestal over het belang van gereformeerde identiteit. Dat streek tegen veel haren in, mag u wel

weten. Moeten we dat, zo vroeg men narrig, nog wel zo belangrijk vinden. Praat toch ‘gewoon’ over christelijke identiteit. Tijdens een publieke bijeenkomst ter gelegenheid van zijn uitzending, verdedigde iemand zijn scriptie over de gereformeerde identiteit van het werk dat hij in een Afrikaans land zou gaan doen. Eén van de aanwezigen schoot dit kennelijk in het verkeerde keelgat. Hij stond tijdens de discussie op en zei: ‘Jan, doe niet zo moeilijk, ga jij nou maar gewoon naar dat land toe en vertel die mensen van de Here Jezus.’ Ik denk dat er heel wat lezers van dit artikel zijn die instemmend denken: Hmm, nog zo gek niet! En toch is de hartenkreet van die broeder,

de vanzelfsprekendheden van gisteren zijn omgedraaid vandaag

hoe goed bedoeld ook, in dit verband een platitude van je welste. Je bewijst de kerken die je wilt helpen geen enkele dienst als je je gereformeerde identiteit zou onderdrukken. Het is veeleer zo dat je juist om wille van die identiteit binnen de horizon van die kerken gekomen en geroepen bent. In het jargon van partnership-relaties waarin dit soort personele hulp geboden wordt, wordt gesproken over een relatie die ‘identity-driven’ is.

Identiteit

Toch wil ik nu een ander accent gaan leggen en wat afstand nemen van het woord identiteit. Het klinkt me te weerbarstig. Te wijsvingerig ook, vooral in het kader van zending en hulpverlening, wanneer het woord kan gaan suggereren dat een identiteit moet worden overgedragen. Identiteit is niet overdraagbaar, tenzij je van de ander een kloon van jezelf wilt maken. Het drukt volkomen overeenstemming uit. Van top tot teen. We hebben een woord

nodig dat flexibel is, wendbaar. In de ontmoeting met anderen moet je weten wat je waard bent. Wat kun je betekenen voor die ander? Wat kan onze gereformeerde eigenheid betekenen voor een ander? Om die vraag te beantwoorden moeten we dus nagaan waar God ons door zijn Geest sterk in heeft gemaakt. Omdat ik dát aspect (onze specifieke kracht) volop de ruimte wil geven, kunnen we beter spreken over het gereformeerde niet als identiteit, maar als kwaliteit.

Kwaliteit

Laten we deze benadering eens uitwerken. Je probeert in je identiteit (datgene wat je zelf allemaal bent) te ontdekken welke elementen jouw kwaliteit bepalen. Als je dat ontdekt hebt, dan ga je daar voor, dat is dan je drive. In de ontmoeting met een Afrikaanse partnerkerk spreken we dan niet meer over 'identity-driven' maar over 'quality-driven'. Dat klinkt sympathiek en uitnodigend. Het klinkt ook ruimer. Want behalve dat wij vanuit Nederland mogen spreken over een zekere gereformeerde kwaliteit, hechten wij ook aan (om maar iets te noemen) ontwikkelingskundige kwaliteit. In het gesprek met de ander gaat het om de bijdrage die jij aan die ander (en omgekeerd) kunt geven. In het gewone gemeentelven vinden we dit heel normaal: om te weten wat je in de gemeente kunt bijdragen moet je je eigen kracht kennen, je eigen gave.

met een houding waarin je alles relatieveert, heb je elkaar niet veel te vertellen

Wanneer je dat vertaalt naar interkerkelijk leven en hulpverlening, dan valt deze gedachte (het gereformeerde als kwaliteit) gemakkelijk op zijn plek. Als we dat geaccepteerd hebben, dan komt het er dus op aan om dat concreet in te vullen: waardoor is dan onze gereformeerde kwaliteit bepaald? Met een houding waarin je alles relativeert (vooral ook je eigen mening), heb je elkaar niet veel te vertellen. Ook schiet je niet veel op met alleen maar luisteren naar de ander, hoe belangrijk echt luisteren ook is.

Wapengedruis

Een goede gereformeerde zendeling of hulpverlener staat met overtuiging in zijn eigen gereformeerde traditie. Ik wil dat met nadruk nog fijner afstellen: Wordt hij uitgezonden door een vrijgemaakte kerk, dan staat hij in die specifieke traditie. Dat is zijn plek. Die komt niet uit de lucht vallen maar uit de hemel. Prof. Van Bruggen heeft een aantal jaren geleden *De Verre Naasten* gediend met een causerie over 'Het eigene van gereformeerde zending en hulpverlening'.³ Hij moedigde aan om onze winst te doen met een verleden waarin we al reformatend onze weg zijn gegaan, hoe traumatisch dat ook geweest kan zijn: 'Als gereformeerde christenen dragen wij de sporen van conflicten bij ons, inclusief de opgedane ervaring waardoor we wijzer zijn geworden en behoedzamer en waakzamer. De drie formulieren, maar ook al het Athanasium, zijn vol schrammen en wapengedruis. Het is ahistorisch om dat ongedaan te willen maken. Het doet ons op onze hoede zijn. En al heeft de inhoud dan misschien niet iets eigens, de vormgeving en de attitude heeft dat

wel degelijk.' De geschiedenis heeft ons alert gemaakt op een aantal punten die mis kunnen gaan. Door dat proces van reformatie zijn wij 'heuristisch beter ontwikkeld'. We zijn gewaarschuwde kerkmensen, en daar kunnen we anderen mee dienen. Daarom moeten uitgezonden 'niet naast hun schoenen gaan staan'. Je moet je niet los maken van je verleden. De verwarrende tijd waarin we leven nodigt uit om dat misschien wel te doen. Maar dat is dom. 'Om een identiteitscrisis te overwinnen, werkt het beter om uit te gaan van de erfenis (inclusief eventueel nog openstaande schulden) en die erfenis goed te beheersen. Met andere woorden', aldus nog steeds Van Bruggen, 'Wie in de gereformeerde maand geboren is, sta op! Schaam je niet voor je geboortemaand. En doe er iets goeds mee.'

Product of proces

Dat is precies waar we op uit moeten zijn in onze missionaire programma's: iets goeds doen met onze erfenis, iets goeds doen met onze gaven. Dat vraagt om zelfonderzoek: wat zijn onze gaven? Wij zijn door onze geschiedenis 'heuristisch beter ontwikkeld'. Dat betekent dat wij het goede van het gereformeerde als vaardigheid mogen omschrijven. Wij zijn vaardig gemaakt in het geven van antwoorden op de vragen die op ons af komen. Met andere woorden: de kracht van het gereformeerde ligt niet in het hebben van alle antwoorden maar in het vermogen om vragen zo goed mogelijk te beantwoorden. Dat hebben onze voorvaders ons voortvarend voorgeleefd: de belijdenissen zijn daar het levende bewijs van. Ik ben er van overtuigd dat deze kracht ook ons in staat stelt om de antwoorden te vinden op de vragen die vandaag op ons afkomen. De kracht van het gereformeerde komt niet tot ons in een set kant en klare producten uit het verleden; wij vinden die kracht allereerst in het proces dat deze producten (soms goede, soms minder goede) heeft opgeleverd. Elke generatie en elke groep schept z'n eigen verkeringen. Dat zijn opvattingen die met hoge pretentie verkondigd worden als een soort van absolute waarheden. Zo kan (bijvoorbeeld) ook de hedendaagse roep om alles maar te relativiseren en het religieus pluralisme te omarmen buitengewoon hardnekkige trekjes krijgen. Een goede gereformeerde houding verzet zich tegen elke vorm van verkoking en versmalling. Gereformeerde kwaliteit manifesteert zich daar, waar geprobeerd wordt door de goede uitleg van Gods Woord de vragen van vandaag te beantwoorden. Daarin bewijst zich het doorgaande werk van de Heilige Geest.

de drie formulieren zijn vol schrammen en wapengedruis

Het vervelende van cliché's is dat ze ons niet meer raken. 'Doorgaande reformatie' is zo'n cliché. Toch is dat precies wat hier bedoeld wordt. We staan nooit stil, we verabsoluteren onze opvattingen niet, tegelijk schieten we niet door in de machteloosheid van het relativisme. De realiteit van vandaag, de realiteit van andere contexten (bijvoorbeeld die van onze partners in het buitenland) is vooral gediend met een levende relatie met het Woord van God. In het ervaren daarvan klopt het hart van het gereformeerde en, als het goed is, van elke gereformeerde missionaire werker.

Kaftans en pyjama's

Voordat we dat nog concreter willen uitwerken, beantwoorden we eerst een vraag die zich opdringt: zijn we daarmee overgeleverd aan de waan van de dag? Nee dus. Juist niet. Want deze gave om verantwoord het heden tegemoet te treden gaat hand in hand met het erkennen van de grote waarde van de antwoorden van vroeger. Ik heb het niet alleen over de belijdenisgeschriften, maar ook over verworven inzichten. Je bent dom als je bij het beantwoorden van de vragen van vandaag geen boodschap zegt te hebben aan de inzichten van vroeger. Dat is miskenning van het werk van de Heilige Geest in voorgaande generaties. In onze zoektocht naar de kwaliteit van het gereformeerde mogen veel inzichten genoteerd worden als waardevolle theologische bijdragen voor vandaag; waardevol ook voor onze partners in het buitenland. Dan denk ik (bijvoorbeeld) niet aan de DKO als kant en klaar document (het product), maar wel aan de principes die de weg daarheen (het proces) geplaveid hebben. Ik denk bijvoorbeeld ook aan de interpretatie van de sacramenten, aan kerkelijk bewustzijn, aan verbondstheologie. En aan het systematische verzet tegen bepaalde typen van dwaalleer die telkens weer in andere jasjes ten tonele kwamen en komen. Ook in Afrikaanse kaftans en Aziatische pyjama's.

Kortom: wij hebben echt wel wat te bieden! Zoals we dat ook heel duidelijk gedaan hebben, de geschiedenis door, de wereld door. Het is verbazingwekkend hoeveel goede Hollandse theologische inzichten wereldwijd weerklank vinden. Probeer ik hier voorbeelden van te geven, dan wordt het rijtje te lang en blijft tegelijk incompleet. Bovendien wil ik terug naar daar, waar het gereformeerde bij alle dynamiek toch zijn rust in vindt: de levende relatie met het Woord van God.

Doen waarin je goed bent

Helemaal niet verrassend dus. Dat heb je er van, als je in het voetspoor van je vader treedt. Die zei altijd al: 'Luisteren jongen! Het komt aan op een gehoorzame luisterhouding: wat zegt de Here in zijn Woord tot ons vandaag!' In het verstaan van Gods Woord en in het toepassen van het verstand in het leven - daarin ligt mijns inziens een cluster van bijdragen die juist wij als gereformeerden kunnen leveren in binnen- en buitenland. Kijken we naar onszelf, dan moeten we hardop durven zeggen: onze kracht ligt in goede bijbeluitleg. Dat kunnen we! We kunnen het niet perfect, maar toch. Ook zijn we niet de enigen in de wereld, maar hierin kunnen we, in alle bescheidenheid, zeker een bijdrage leveren. Deze waarneming verplicht ons dan ook om dat op te pakken. Zo gaat dat met een gaventest uitgevoerd door trouwe rentmeesters. Noem die gave maar hermeneutiek en exegese en het proces om op basis daarvan goede toepassingen te formuleren in leven (ethiek) en leer (dogmatiek).⁴

Waar het om gaat is dit: Je moet vooral doen waarin je goed bent. Van Bruggen zei het in zijn causerie zo: 'Wij zijn niet sterk in zaken waar het Leger des Heils sterk in is. We hebben aanzienlijke sociale beperkingen. Maar

waarom zouden wij de kracht van onze naaste begeren? Niet dat wat van onze evangelische of rooms-katholieke naaste is, maar dat wat van óns is dienen we te beheren'. Goede hermeneutiek, goede bijbeluitleg, goede toepas-

onze kracht ligt in goede bijbeluitleg

sing - dat zijn de elementen die in hoge mate bepalend zijn voor datgene dat onze zending en hulpverlening gereformeerde kwaliteit geeft. In die weg zal, als het goed is, ook de letterlijke betekenis van het woord 'gereformeerd' zich steeds weer opnieuw bewijzen. Daarover een laatste opmerking.

Symfonie

In de weg van doorgaande exegese en toepassing van Gods Woord zijn we eigenlijk maar met één ding bezig: het ontdekken, bewaren en doorgeven van de katholieke apostolische geloofsinhoud. Er is, daarvan ben ik overtuigd, door al het menselijk geruis heen, een constante toon waar te nemen. Gereformeerde kwaliteit bewijst zich in de volgehouden inspanning om die constante toon te horen én tot klinken te brengen - en alle variabelen in tijd en plaats steeds weer daarop harmonisch af te stemmen. Zo ontstaat tenslotte toch, dankzij deze Geestelijke inspanning en dankzij het bloed van Christus, een ongekende symfonie - wanneer de volken van de aarde uit alle windrichtingen het nieuwe Jeruzalem binnentreden.

Ds. Gerrit Riemer is docent missiologie bij het IRTT (Intercultural Reformed Theological Training), de trainingsafdeling van De Verre Naasten.

Noten:

1. Dr. Jaap Breetveld (op verzoek van Utrechtse Zendingen Deputaten en DVN onderzocht hij de breuk) noteert in zijn evaluatie dat in een groot aantal gesprekken werd genoemd dat achteraf gezien de gereformeerde vorm van kerkregering voor de ERCC mogelijk niet de juiste is voor een Afrikaanse kerk.
2. We spreken over 'Zending en Hulpverlening'. Het is een hardnekkig misverstand bij 'hulpverlening' te denken aan gezondheidszorg, scholing, micro-kredieten. De vroegere term 'hulpdiensten' (naast zending) veroorzaakt dit misverstand. Hulpverlening betekent echter het met woord en daad helpen van hulpbehoevende kerken. Het hulpprogramma bevat allerlei soorten van hulp. Meestal ook gemeenteopbouw, hulp bij evangelisatieprojecten, hulp bij theologische (gereformeerde) scholing. Alles op verzoek en in samenwerking met de hulp-ontvangende kerk.
3. Deze causerie van prof. Van Bruggen is niet uitgegeven. Hij heeft me te kennen gegeven geen enkel bezwaar te hebben tegen het geciteerd worden zoals dat gebeurt in dit artikel.
4. Het gaat me hier vooral om de kerngedachte. Wie actief betrokken is bij theologische scholing in het buitenland gaat het eigen gereformeerde steeds meer waarderen en ontdekt de kostbaarheden daarvan op allerlei vlak. Bijvoorbeeld wat betreft de soevereiniteit van God; het oog hebben voor de hele werkelijkheid als Gods schepping en Gods object van verlossing; elenctiek; allerlei aspecten gemeenteopbouw; pastoraat; etc.

Liedboek gezang 455:

Als Hij maar van mij is

‘Als ik hem maar kenne, Hem den mijne weet’ - zo luidde de eerste regel van gezang 223 uit de *Nederlandse Hervormde Bundel* (1938). Het betrof een bewerking van het Duitse lied ‘Wenn ich ihn nur habe’.

J. Smelik ■

Dit gezang werd in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland bekend in diverse vertalingen en bewerkingen. Belangrijke bundels met geestelijke liederen, zowel van hervormde als gereformeerde snit, namen een Nederlandse bewerking van het lied op. Voor het *Liedboek* maakte J.W. Schulte Nordholt een nieuwe vertaling.

Novalis

De oorspronkelijke Duitse tekst werd gedicht door Georg Friedrich Philipp Freiherr von Hardenberg (Oberwiederstedt, 2 mei 1772 - Weißenfels, 25 maart 1801) die als auteur bekend staat onder de naam Novalis. Van 1790 tot 1794 studeerde hij rechten in Jena, Leipzig en Wittenberg. Hij verloofde zich in maart 1795 met de twaalfjarige Sophie von Kühn, maar twee jaar later, op 19 maart 1797, overleed zij plotseling. Deze treurige gebeurtenis stempelde de rest van Novalis' leven; het sterfensuur van zijn verloofde is zelfs wel het ‘geboorte-uur van de dichter Novalis’ genoemd. Waarschijnlijk heeft een bezoek aan het graf van zijn verloofde in 1799 Novalis mede aangezet tot het schrijven van geestelijke liederen. Hij ging in 1797 opnieuw studeren, nu in Freiberg waar hij onder andere mijnbouw, chemie en wiskunde studeerde. In 1798 verlooft hij zich met Julie von Charpentier, maar ook deze verlovingsmonde niet uit in een huwelijk. Na een maandenlange ziekte overleed hij in 1801 vroegtijdig aan tuberculose.

Novalis staat bekend als één van de belangrijkste dichters uit de vroeg-Romantiek. Typisch romantische elementen als melancholie, verlangen en specifiek het doodsverlangen komen we in zijn werk vaak tegen.

Van Novalis zijn 15 kerkliederen bekend die in 1802, dus na zijn dood, gebundeld werden uitgegeven onder de titel *Geistliche Lieder*. In het *Liedboek* zijn drie liederen uit deze bundel in een vertaling opgenomen (*Liedboek* gez. 218, 454 en 455).

Zijn geestelijke liederen schreef de dichter uit onvrede met het moralistisch en rationalistisch getinte werk van destijds gevierde lieddichters als Christian Fürchtegott Gellert, Friedrich

Gottlieb Klopstock en Johann Kaspar Lavater. ‘Die Lieder müssen weit lebendiger, inniger, allgemeiner und mystischer sein’ (De liederen moeten veel levendiger, inniger, algemener en mystieker zijn), aldus Novalis.

Diverse liederen van Novalis zijn echter zo sterk verbonden met specifieke gebeurtenissen uit zijn leven (bijv. de dood van zijn verloofde), dat ze als geestelijke liederen niet herkend en geaccepteerd zijn.

Tekst

Dat geldt zeker niet voor het vijfde lied uit de bundel *Geistliche Lieder*: ‘Wenn ich ihn nur habe’. Het lied voldoet aan de eisen die Novalis zelf aan geestelijke liederen stelde: eenvoudig, innig, algemeen en mystiek. ‘Wenn ich ihn nur habe’ staat min of meer in de traditie van geestelijke liederen waarin een mystieke eenwording met Christus bezongen wordt en waarbij men zich laten inspireren door de innige relatie tussen man en vrouw, zoals die bezongen wordt in het bijbelboek Hooglied. Zo herkennen we in de eerste twee regels van couplet 1 de woorden uit Hooglied 2:16: ‘Mijn lief is van mij, en ik ben van hem.’

Het tweede vers bevat in de oorspronkelijke tekst het pelgrimsmotief dat in de zeventiende eeuw al geliefd was en waarbij de christen dus voorgesteld wordt als een bedevaartganger die met een wandelstok (lees: Gods woord, het geloof) in de hand op reis is naar het (hemels) vaderland: ‘Wenn ich ihn nur habe,/Laß ich alles gern, Folg’ an meinem Wanderstabe/Treu gesinnt nur meinem Herrn: Lasse still die Andern/Breite, lichte, volle Straßen wandern.’ In de Nederlandse vertaling van dit tweede vers ligt dit motief wat verscholen achter de regel ‘volg ik Hem waar Hij zal gaan’. Wat dat betreft hield de vertaling van E.E. Gewin uit de *Hervormde Bundel* meer aan de oorspronkelijke tekst vast: ‘Als een pelgrim door gevaren trek ik met mijn Heiland voort.’

Schulte Nordholt heeft de coupletten 1, 2 en 5 van het oorspronkelijke lied vertaald. In het oorspronkelijke lied staan komen na de tweede strofe de volgende twee coupletten:

*Wenn ich ihn nur habe
Schlaf ich fröhlich ein.
Ewig wird zu süßer Labe
Seines Herzens Flut mir sein,
Die mit sanftem Zwingen
Alles wird erweichen und durchdringen.*

*Wenn ich ihn nur habe,
Hab' ich auch die Welt;
Selig wie ein Himmelsknabe
Der der Jungfrau Schleier hält.
Hingesenkt im Schauen
Kann mir vor dem Irdischen nicht grauen.*

Het is voor te stellen dat met name de oorspronkelijke vierde strofe in Nederlandse liedbundels steeds weggelaten is. (In Duitse kerkliedbundels staan trouwens helemaal geen liederen van Novalis.) Maar ook zonder deze strofen bezingt dit lied de relatie tussen Christus en de gelovige(n) op een innige wijze die binnen onze traditie vrij ongebruikelijk is. Het is een lied waarin zonder rationeel geredeneer gezongen wordt over de volledige overgave aan Christus, over het vinden van diepe geborgenheid en rust bij de Heiland.

Melodie

De tekst van Novalis is door diverse componisten als Franz Schubert, Fanny Mendelssohn en Alphons Diepenbrock op muziek gezet. In geestelijke gezangboeken is de tekst doorgaans voorzien van een melodie van Heinrich Karl Breidenstein. Breidenstein werd op 28 februari 1796 in Steinau (Kurhessen) geboren. Hij studeerde muziek, rechten en filosofie. In 1821 promoveerde hij op de dissertatie *Über das Schöne in der Musik* aan de Universiteit van Giessen. Vanaf 1822 werkte Breidenstein aan

de Universiteit van Bonn en werd daar in 1826 tot hoogleraar benoemd, de eerste hoogleraar Muziekwetenschap in Duitsland. Hij overleed op 13 juli 1876 in Bonn.

De melodie 'Wenn ich ihn nur habe' werd in 1825 voor het eerst gepubliceerd, maar de versie die in het *Liedboek* staat, wijkt op een paar punten af. Zo zijn de achtste noten een latere toevoeging. Hoe dan ook, het is een eenvoudige en goed in het gehoor liggende melodie die weinig problemen zal opleveren bij het aanleren (zo dat nodig is). De korte melisma's (achtste noten en ook de twee voorlaatste noten van de regels 1 en 3) geven de melodie een fraaie innigheid en tederheid. Men zinge het lied in een breed tempo, waarbij de kwartnoot de teleenheid is. Als indicatie: MM 84-88 voor de kwartnoot. In dat tempo is het ook geen probleem dat tussen de melodieregels geen rusten genoteerd staan: men neemt de rust dan namelijk automatisch door de laatste noot van elke regel op natuurlijke wijze in te korten.

Dr. Jan Smelik is hymnoloog-musicoloog en woont te Steenwijk.

Gelukzens

Op woensdag 9 september 2009 promoveerde onze medewerker H. Veldman uit Zuidhorn aan de Theologische Universiteit in Kampen. Zijn proefschrift is een biografie van de vader van de Afscheiding, Hendrik de Cock. Het is een zeer inhoudrijk boek geworden dat vrijwel alles vertelt wat op dit moment over De Cock bekend is. Wij feliciteren dr. Veldman hartelijk met zijn studie en hopen op de inhoud ervan nog terug te komen.

Voor de redactie,
A.L.Th. de Bruijne

Reactie op: Openbaring, geschiedenis, theodicee

Als toehoorder op het Darwincongres was ik verheugd over de lezing van prof. Kamphuis. De hoofdlijnen spreken naar mijn hart: Genesis is Gods openbaring, en niet ontsprongen in de mens. Het openbaart geschiedenis, geen mythe. En het leert ons God te loven als Schepper.

J.D. van Loon ■

Hiermee zijn belangrijke palen geslagen, die vanuit de theologie richting geven aan het gesprek met de natuurwetenschappen. Toch blijven ook vragen over die ik aan de orde zou willen stellen om het gesprek helderder te krijgen en gezamenlijk de weg voorwaarts te zoeken.

Kamphuis laat vanuit 1 Korintiërs 2:9-10 zien dat Gods openbaring van boven komt, en niet is opgekomen in een mensenhart. Dit sluit 'een directe continuïteit tussen onze ervaringskennis en Gods openbaring in Genesis 1' uit. Dat lijkt me juist, want ervaring is menselijk en openbaring Goddelijk. Maar daarna raak ik de draad kwijt als dit gelijkgeschakeld wordt met wetenschap en schriftgeloof die 'niet zomaar te integreren zijn'. Wetenschap en schriftgeloof zijn immers beide menselijke activiteiten. Wordt de kloof hiertussen niet teveel uitvergroot door haar van hetzelfde kaliber te verklaren als tussen God en mens? Hier lijken een aantal zaken met elkaar verstrengeld te zijn, als het gaat om de verhouding tussen de bijbelse openbaring, wetenschap en schriftuitleg, en de rol van God en mens daarin.

Eén openbaring, twee partijen

Een eerste punt is dat bij de openbaring twee partijen betrokken zijn, God en mens. De Bijbel is 100% Gods Woord, terwijl ook de mens 100% wordt ingeschakeld met alle mogelijke zintuigen. Het is niet op voorhand duidelijk hoe dit te rijmen is. In de theologie wordt over bijbelse openbaring heel verschillend gedacht. Ter illustratie twee 'extreme' visies binnen een spectrum dat zelf overigens nog veel breder is.¹ Volgens godsdiensttheoloog Hendrik Kraemer is Gods openbaring naar haar aard ontoegankelijk, en dat blijft zij, zelfs wanneer zij geopenbaard is. Deze visie begint en eindigt bij God. De mens is buiten beeld, en zijn rol blijft onduidelijk. Zijn opvolger Lesslie Newbigin noemt de Bijbel weliswaar het geïnspireerde Woord van God, maar ook het getuigenis van mensen, die hun *eigen* herinnering en interpre-

tatie geven van de indrukwekkende gebeurtenissen die ze hebben meegemaakt. De mens krijgt hier juist een grote rol, neigend naar een 'woord van beneden'. Het is zeker niet mijn bedoeling om aan de hand van deze voorbeelden het standpunt van Kamphuis te peilen, maar ik ben wel benieuwd wat zijn visie is op de rol van God en mens in de bijbelse openbaring (van Genesis 1). Dit lijkt me belangrijk om helder te krijgen waar we precies tegen de discontinuïteit tussen de Goddelijke en menselijke kant van de openbaring aanlopen.

Eén geschiedenis, twee waarnemers

Helderheid over de Goddelijke en menselijke kant van de openbaring is ook van belang bij de interpretatie van Genesis 1 als openbaring over de geschiedenis van hemel en aarde. Kamphuis concludeert bijvoorbeeld dat 'de exacte weergave, onder andere van de chronologie, kennelijk niet zozeer het doel is van bijbelse geschiedschrijving'. Dit levert onduidelijkheden op, want wat wordt met 'exacte weergave' bedoeld? Als ik goed lees, staat dit tegenover 'geselecteerde, geïnterpreteerde, ingekaderde feiten'. Maar is niet elke weergave geselecteerd, ingekaderd en geïnterpreteerd? Een weergave is immers het product van een waarnemer. En over welke waarnemer gaat het dan, God of mens? Kamphuis beaamt weliswaar dat Genesis 1 vanuit Gods gezichtspunt is geschreven, maar benadrukt hier toch meer de menselijke waarnemingskant. Hij lijkt een zekere ruimte te bespeuren tussen de gebeurtenissen die plaatsvonden in de scheppingsweek, en de woorden in Genesis 1. Deze ruimte wordt getoond aan de hand van problemen bij de interpretatie, bijvoorbeeld Genesis 1:1 versus 1:2, of over licht en lichtbronnen op de eerste en vierde scheppingsdag. Hierop volgt zijn vraag of wij hier behoefte hebben aan oplossingen die de Bijbel zelf niet biedt, en of we de verkeerde vragen stellen. Verderop wordt opnieuw de conclusie getrokken dat directe integratie van geloofskennis en wetenschappelijke kennis uitgesloten is.

Om conclusies te kunnen trekken over de exactheid van de weergave en de chronologie van gebeurtenissen is een interpretatie nodig van tenminste twee kenbronnen: Gods Woord enerzijds en de schepping anderzijds. Beide kenbronnen staan 'tegenover' de menselijke waarnemer, hoezeer hij er lichamelijk en geestelijk ook mee verbonden is.² Het zijn als het ware twee getuigen, die een waar getuigenis afleggen over dezelfde werkelijkheid. Hoe kan de mens deze beoordelen? Iedere interpretatie komt immers neer op een oordeel waarin beide kenbronnen met elkaar worden verbonden. Maar de God-liefhebbende mens doorgrondt Gods Woord niet ten volle, en ook niet het geschapene! Zowel geloofskennis als wetenschappelijke kennis hebben hun beperkingen. Het punt is volgens mij niet zozeer of deze beide vormen van kennis 'direct integreerbaar' zijn. Iedere schriftuitleg is immers een vorm van integratie, een brug tussen de kenbronnen.³ Het punt is of we bij onze voorlopige en onvolkomen interpretaties voldoende oog houden voor de discontinuïteit tussen en met de kenbronnen. Zelfs Mozes (gesteld dat hij de schrijver is) moest erkennen dat wat hij opschreef niet in zijn hart was opgekomen. In dat licht plaats ik de door Kamphuis genoemde interpretatieproblemen. *Ons menselijk* waarnemingsvermogen is hier de beperking, *ons* onvermogen om Genesis 1 en de schepping werkelijk van Gods kant te zien, ook als het gaat om exactheid, chronologie en tijd. Het is nu verleidelijk om dit te gaan aantonen middels oplossingen, die ik elders heb voorgesteld.⁴ Maar belangrijker is het probleem helder te krijgen. Dat wil ik laten zien aan de hand van het mysterie van de tijd en de dag.⁵

Eén geloof vult twee lege handen

Onduidelijkheid over scheppingsdagen en tijd ontstaat zodra de mens claimt te weten wat 'dag' betekent. God definieert de dag (Genesis 1:5), niet Mozes, zijn toehoorders of wij. Wat een dag is, en hoe deze in de natuur verankerd wordt, is voor ieder mens een vraag, niet een weet. Doorgronden we de scheppingsdag als we een zonnedag waarnemen? De zon heeft geen heerschappij over de scheppingsdagen, omdat ze zelf pas op de vierde dag gemaakt wordt. Die heerschappij is voorbehouden aan een andere lichtbron. Welke gemeenschappelijke basis ligt er onder zonnedag en scheppingsdag als ze aan twee verschillende lichtbronnen zijn verbonden? Opnieuw grijpt de mens naar zijn eigen waarneming: de tijd. Mensen ervaren de zonnedag immers als een afgebakende reeks gebeurtenissen van 24 uur. Duizenden jaren hebben mensen deze ervaringen op de scheppingsdagen geprojecteerd. Maar wordt Gods definitie van de dag verankerd in een *menselijke* waarneming van de tijd? Dit is onhoudbaar. Tijd is slechts onze waarneming van de natuur, die zich laat corrigeren

door dieper in die natuur te kijken (zoals Einstein deed). Dan ontdekken we dat tijd helemaal geen fundament is. Er bestaat niet zoiets als een klok die overal hetzelfde tikt, en zijn ijzeren ritme aan de natuur oplegt. Tijd is relatief en volstrekt afhankelijk van de waarnemer. Opnieuw wordt een menselijk houvast ontmaskerd, dat geen houvast biedt. De moderne mens is niet de eerste, die hier oog voor heeft. Augustinus wijdde diepzinnige gedachten aan de vraag wat fundamenteeler is, de 'omweging van de zon' of 'de tijd'? Hij kwam tot de bescheiden slotsom: "Laat me daarom maar niet meer verder vragen wat datgene is waar de naam 'dag' aan wordt gegeven..."⁶

het gaat erom of we nauwkeurig luisteren naar de antwoorden uit de kenbronnen!

De mens staat met lege handen: hij doorgrondt de dag niet ten volle. Dit is geen berusting in twijfel of postmoderne levensvisie. Onze beperkingen zijn namelijk ingebed in het volkomen geloofsvertrouwen dat de harmonie tussen Woord en schepping een solide uitgangspunt is, niet een doel. De mens moet er oog voor krijgen dat er twee waarnemers zijn, God en mens, en dat zijn eigen positie ondergeschikt is in de bijbelse openbaring. Ik vraag me met Kamphuis af of we de juiste vragen stellen aan Genesis, en zou daaraan de natuur willen toevoegen. Maar niet om ons te weerhouden, want vragen zijn juist essentieel. Het gaat erom of we nauwkeurig luisteren naar de antwoorden uit de kenbronnen! Dat worde ons geschonken door Hem, die het oor schiep. Dan is er geen reden voor vrees op zoek te zijn naar oplossingen die de Bijbel en de natuur niet bieden.

**Dr. ir. Jan-Dirk van Loon is chemicus, procestechnoloog en woont in Königstein (Duitsland).
newlightongeneses@hotmail.com**

Noten:

1. Griffioen, D. (2007). *Christelijke zending en wereldgodsdiensden. De godsdiensttheologie van Gustav Warneck, Hendrik Kraemer, en J.E. Lesslie Newbigin in context*. Zoetermeer: Boekencentrum. Pag. 203 en 400.
2. Dit is op zich een wonder. De status van de mens als waarnemer ligt geborgen in het leven dat de Schepper hem heeft gegeven. De oorsprong hiervan wordt verwoord in Psalm 36:10 'Want bij U is de bron des levens, in uw licht zien wij het licht.'
3. Alleen Jezus Christus was erbij. Aan Hem komt een uiteindelijk oordeel toe, want in Hem komen beide kenbronnen samen. Hij is immers het vleesgeworden Woord (Johannes 1:14).
4. Loon, J.D. van. (2007). Nieuw licht op Genesis. *Radix* 33 (1): 2-27.
5. Loon, J.D. (2007). Letterlijke scheppingsdagen? Een zaak van Schrift en natuur!. *Reformatie* 83 (2):25-27.
6. Augustinus, A. (2008), *Belijdenissen*, Amsterdam: Ambo.

Woorden en gebeurtenissen

Antwoord aan Jan-Dirk van Loon

Het Darwincongres in Nijkerk op 6 juni 2009 was een boeiende gedachtewisseling. Wetenschappers uit verschillende disciplines, van theologie tot natuurwetenschappers, christenen met verschillende opvattingen, van creationisten tot theistische evolutionisten, gingen op zorgvuldige wijze met elkaar in discussie.

B. Kamphuis ■

Tegelijk hield het, zoals de meeste van dit soort congressen, iets onbevredigends: veel verder dan een gedachtewisseling kwam het niet. Echte conclusies werden niet getrokken. De rij voor de interruptiemicrofoon had iets moedeloosmakends: hoe zouden in één dag ooit al die verschillende opvattingen dichter bij elkaar kunnen komen? Daarom is het plezierig de discussie nog iets verder voort te kunnen zetten. De reactie van Jan-Dirk van Loon nodigt daar toe uit. Open en grondig, zoals we dat na een aantal bijdragen op dit terrein van hem gewend zijn, gaat hij op de problematiek in.

Wetenschap en geloof

Van Loon stemt in met mijn stelling dat 'een directe continuïteit tussen onze ervaringskennis en Gods openbaring in Genesis 1' uitgesloten is. Maar als ik dan zeg dat integratie van wetenschap en schriftgeloof niet zomaar mogelijk is, protesteert hij. De kloof tussen die beide menselijke activiteiten moet je niet uitvergroten door haar van hetzelfde kaliber te verklaren als die tussen God en mens.

wetenschap en geloof hebben zelfs alles met elkaar te maken

De verhouding tussen wetenschap en geloof is inderdaad niet gelijk aan die tussen openbaring en ervaring of die tussen God en mens. Overigens zou ik geen van de drie gevallen van een kloof willen spreken. Er is wel een kloof tussen de heilige God en de zondige mens, maar niet tussen God als Schepper en de mens als schepsel: de mens is naar het beeld van God geschapen, met Gods adem in zijn neus. Openbaring

is aangelegd op menselijke ervaring en komt altijd tot ons via menselijke ervaring. Wetenschap en geloof hebben zelfs alles met elkaar te maken: ons geloof vormt ons kennen (Fides Quod Intellectum: de aan Klaas Schilder ontleende zinspreuk van het Kamper Studenten-corps) en ons kennen verdiept ons geloof. Maar een integratie van wetenschap en geloof is toch niet zomaar mogelijk, juist omdat ze zich op verschillende kenbronnen richten. Wetenschap heeft te maken met de empirisch waarneembare werkelijkheid, geloof richt zich op Gods openbaring. Er ontstaan kortsluitingen als dat in elkaar geschoven wordt. Genesis 1 levert ons geen natuurwetenschappelijke gegevens, wetenschappelijke hypothesen kunnen niet de plaats innemen van geloofsovertuigingen. Ook al hebben wetenschap en geloof alles met elkaar te maken, ze hebben betrekking op verschillende dimensies van ons bestaan en die moeten we niet tot één dimensie willen herleiden.

God en mens

Het is mij bij de voorbereiding van mijn lezing over Genesis 1 opgevallen hoezeer dit bijbelgedeelte vanuit een hemels, een goddelijk gezichtspunt is geschreven. Gods handelen, spreken en beraadslagen staan centraal. Als wat Genesis 1 zegt waarheid is, en dat is ons uitgangspunt, dan kan hier alleen openbaring van God achter liggen. Hoe zou de schrijver het anders hebben kunnen weten? Op dit punt lijkt Genesis 1 op Johannes 1: we krijgen een blik achter de schermen. Dat sluit helemaal niet uit dat die schrijver zelf was ingeschakeld bij het doorgeven van Gods openbaring, wellicht ook met zijn kennis van oud-oosterse scheppingstradities, met zijn wereldbeeld, etc. Maar God heeft dat alles willen gebruiken om

ons kennis te geven van wat Hij alleen wist: zijn scheppende werk. De vergelijking met Johannes kun je hier doortrekken. Ook Johannes werd door God helemaal ingeschakeld bij het schrijven van de proloog van zijn evangelie: je herkent zijn schrijfstijl onmiddellijk. Maar Johannes 1 laat ons dingen weten die nooit in een mensenhart konden opkomen.

Ik zie inderdaad 'ruimte' tussen de gebeurtenissen waarover Genesis gaat en de woorden van dit bijbelhoofdstuk. Geschiedweergave valt nooit samen met de feiten. Bovendien gaat het in Genesis 1 niet zomaar om feiten, maar om de 'bovenkant' van de feiten, Gods scheppingswerk. Dat betekent overigens helemaal niet dat ik daarmee de menselijke waarnemingskant benadruk, zoals Van Loon zegt. Juist als God ons zijn openbaring geeft, leert hij ons met andere ogen te kijken naar de feiten. Dat geldt

bovendien gaat het in Genesis 1 niet zomaar om feiten, maar om de 'bovenkant' van de feiten

van Genesis 1: God leert ons dat natuurverschijnselen niet zelf goddelijk zijn, maar slechts het werk van zijn handen. Het geldt bijvoorbeeld ook van de geschiedenis van Israël, zoals die in het Oude Testament wordt verteld: een klein volkje blijkt Gods oogappel te zijn. Het geldt van het leven van Jezus: een detail in de historie van het Romeinse rijk blijkt de beslissende gebeurtenis ervoor te zijn. Het geldt voor de kerk: onaanzienlijk, maar haar Heer is Hoofd over alles. Dat zijn de dingen die je uit Gods openbaring leert.

Als ik zeg dat het in Genesis 1 gaat om 'geselecteerde, geïnterpreteerde, ingekaderde feiten', dan gaat het me daar om. Het gaat me dus niet slechts om de algemene waarheid dat iedere beschrijving een selectie inhoudt. Het gaat me erom dat de Bijbel in haar geheel in al haar delen een tendensgeschrift is. De openbaring over de werkelijkheid van God en over de komst van zijn rijk bepaalt de weergave. Als je de 'bijbelse gegevens' los daarvan leest, dan mis je het punt en doe je ook aan die gegevens geen recht. Dat geldt ook van Genesis 1. Daarom vind ik bijvoorbeeld een creationistische lezing onvruchtbaar.

Bijbel en natuur

Mooi vind ik in Van Loons reactie de wijze waarop hij de onvolkomenheid van de menselijke interpretatie van Bijbel en natuur benadrukt. Dat leidt tot bescheidenheid en tot een eerbiedige en biddende bestudering van deze beide 'kenbronnen'.

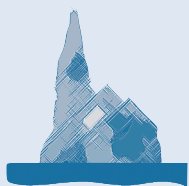
Toch hecht ik er wel aan de orde tussen deze beide bronnen te benadrukken. Wij leren God kennen uit zijn schepping, onderhouding en regering van de hele wereld. Maar dat kan alleen bij het licht van de Bijbel, waarin God 'zich nog duidelijker en volkomener bekendmaakt' (art. 2 NGB). Of, om het beeld van Calvin te gebruiken: de Schrift is de bril waarmee wij het 'boek van de natuur' bestuderen (*Institutie* 1,6,1).

Daarom ben ik er wat huiverig voor moderne natuurwetenschappelijk inzichten (bijvoorbeeld over de relativiteit van de tijd) te gebruiken om Genesis 1 te verklaren. Draai je dan niet de orde om van de beide kenbronnen? Van Loon zal misschien zeggen dat Augusti-

nus tot dezelfde inzichten kwam zonder kennis van de relativiteitstheorie. Toch vraag ik me af of het gaat om dezelfde inzichten. Augustinus' schriftlezing is steeds behoorlijk allegorisch en dat werkt ook door in zijn lezing van Genesis 1. Dat is, voorzover ik kan zien, een heel andere kant dan Van Loon opgaat.

Bij hem proef ik toch de behoefte aan een natuurwetenschappelijk verantwoorde interpretatie van dit bijbelhoofdstuk. Die behoefte kan ik bij een gelovige natuurwetenschapper heel goed begrijpen. Toch acht ik het mijn taak als theoloog om daarbij kritische vragen te stellen. Kun je de Bijbel wel zo lezen? Doe je daarmee wel recht aan wat God ons hier openbaart? Zet je nu niet de bril van de natuurwetenschap op om de Bijbel te begrijpen en kan dat wel? Gods woorden verklaren toch de gebeurtenissen uit onze werkelijkheid en niet omgekeerd. Ik hoop dat hij mij die kritische vragen niet kwalijk neemt. Het gaat ons beiden om een zo zorgvuldig mogelijk luisteren naar Gods openbaring, in Bijbel en natuur. Moge God ons daarin samen verder helpen.

Prof. dr. Barend Kamphuis is hoogleraar Dogmatiek aan de Theologische Universiteit te Kampen.

uit de kerken

Assen - jubileum: Op 11 september 2009 was ds. D. Deddens zestig jaar predikant. Zijn standplaatsen waren: Wetsinge-Sauwerd (1949), Mariënborg (1957) en Leeuwarden (1963). Van 1979 tot zijn emeritaat in 1988 was hij hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht in Kampen.

Steenwijk - Wijziging secretariaat van de Vereniging van Gereformeerde Kerkorganisten. Adres per 1 september 2009: dr. Jan Smelik, H. van Steenwijckstraat 10, 8331 KK Steenwijk, tel. 0521 521 276, e-mail: secretariaat@eredienst.com. Website: www.eredienst.com.

OP DE LANDELIJKE DAG PSYCHISCHE GEZONDHEID (10 OKTOBER)
BENT U HARTELIJK WELKOM OP DE ELEOS-INFORMATIEMARKT
OVER AUTISME SPECTRUM STOORNISSEN.

INFORMATIEMARKT AUTISME SPECTRUM STOORNISSEN

Plaats: Immanuëlkerk (Plevier 2) in Bunschoten
Tijdstip: 10 oktober van 10.00 – 15.00 uur
(start 1e workshopronde om 10.30 uur)

vrije toegang
aanmelding
niet nodig

WORKSHOPS

- Mijn kind heeft autisme: over ouderbegeleiding
- Partnergroep: voor partners van mensen met autisme
- Echtparengroep: samen met je echtgenoot in behandeling
- Ik ben BRUS: wat als je broer of zus autisme heeft?
- Ik geloof, maar wel anders: autisme en geloven
- Wonen en werken met autisme
- Autisme bij jongeren
- Autisme bij volwassenen

Meer informatie vindt u op www.eleos.nl

Nederlandse Stichting
"Verpleegkundigen
voor Israël"

Ook uw steun is nodig!

De V.V.I stelt zich al meer dan **30 jaar** ten doel:

Israël helpen met de verpleging
van alle bevolkingsgroepen,
ongeacht afkomst en overtuiging.

**Verpleegkundige Hulp
discrimineert niet...**

Giften graag op giro 3885840

t.n.v. Penn. VVI, Postbus 476,
3440 AL Woerden

internet: www.zorg4israel.nl

Ook bemiddeling bij uitzending vrijwilligers

Geef u óm Israël, geef dan vóór Israël

**Donatus
verzekert vertrouwd**

Donatus verzekert kerkgebouwen en alles wat daarbij hoort. Zoals doopvonten, kanselbijbels en orgels. Ook voor vrijwilligers en werkers in kerkelijke dienst hebben we passende verzekeringen. Donatus is een betrokken specialist. Klein genoeg om u persoonlijk van dienst te zijn. Groot genoeg om met een gerust hart uw verzekeringsbelangen aan toe te vertrouwen. Donatus is een onderlinge verzekeringsmaatschappij zonder winstoogmerk. Samen met u zorgen we ervoor dat wat waardevol is, behouden blijft voor onze kinderen en hun kinderen en hun kinderen...

Donatus

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700